

UOT 330.1; 330.8

İQTİSADİ NƏZƏRİYYƏLƏRDƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN YERİ: TARİXİ-RETROSPEKTİV YANAŞMA

Aysel Rasim qızı Aşırılı

dissertant

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu

ashirliaysel@gmail.com

Xülasə: Məqalənin əsas məqsədi iqtisadi inkişafın sadəcə maddi və riyazi göstəricilər əsasında deyil, həm də sosial, mədəni və mənəvi faktorlar kontekstində təhlil edilməsinin zəruriliyini retrospektiv yanaşma ilə əsaslandırmaqdır. Əvvəllər iqtisadi nəzəriyyələrdən kənar qalan mənəvi dəyərlər müasir dövrdə iqtisadi davranışların və qərarların ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Məqalə göstərir ki, elmi biliklər və iqtisadi nəzəriyyələr təkcə fərdi təşəbbüslərlə deyil, həm də dövrün sosial-iqtisadi strukturlarının və institusional şəraitinin təsiri ilə formalaşır. Buna görə də iqtisadi düşüncəni formalaşdıran mənəvi və mədəni çərçivələrə nəzər salmaqla, onların zaman içində necə dəyişdiyini və hansı səbəblərlə nəzəriyyələrdən kənar qaldığını anlamaq mümkündür. Məqalə həmçinin intellektual tarixə əsaslanan geniş baxış bucağı ilə bu sahədəki subyektivlikləri azaldaraq, mənəvi dəyərlərlə iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqənin elmi əsaslarla qiymətləndirilməsi üçün yeni konseptual çərçivə təqdim edir.

Açar sözlər: mənəvi dəyərlər, mədəni amillər, mənəviyyat, sosial təsirlər, iqtisadi nəzəriyyələr, iqtisadi inkişaf

Giriş

XX əsrin sonlarından etibarən iqtisadi inkişafın qiymətləndirilməsi yalnız maddi göstəricilərlə deyil, eyni zamanda sosial və mədəni amillərlə – təhsil, sağlamlıq, ictimai bərabərlik və mənəvi rifah kimi göstəricilərlə aparılmağa başlanmışdır. Bu dəyişiklik iqtisadiyyatın “sosiallaşması” ilə xarakterizə olunur və iqtisadi fəaliyyətlərin yalnız riyazi modellərlə deyil, həm də sosial münasibətlər və mədəni dəyərlərlə izah edilməsinə yol açır. Məqalə bu kontekstdə mənəvi dəyərlərin iqtisadi nəzəriyyələrdəki rolunu retrospektiv yanaşma ilə araşdırır, dəyərlərin iqtisadi nəzəriyyələrdən niyə və necə kənarlaşdırıldığını və bu ayrılığın elmi və ictimai nəticələrini təhlil edir. Məqsəd birbaşa təsir mexanizmini izah etmək deyil, XX əsrin 80-ci illərinə qədər aparılmış nəzəri yanaşmaları qiymətləndirərək konseptual əsas yaratmaqdır.

Elmi biliklər və iqtisadi nəzəriyyələr təkcə fərdi təşəbbüslərlə deyil, dövrün ictimai strukturları və institusional şəraiti ilə formalaşır. Sosial elmlərdə tədqiqatçılar bəzən araşdırdıqları obyektin bir hissəsinə çevrilirlər, bu da obyektivlik anlayışını mürəkkəbləşdirir. İqtisadi davranış və nəzəriyyələrin formalaşmasında sosial və mədəni çərçivələrin rolu nəzərə alınmadan obyektiv yanaşma əldə etmək çətindir. Bu səbəbdən, mənəvi dəyərlərin təsirini qiymətləndirmək üçün həm müasir tədqiqatları, həm də intellektual tarixə əsaslanan konsepsiyaları paralel şəkildə təhlil etmək zəruridir. Belə geniş baxış bucağı bizi daha obyektiv və tarazlı nəticələrə aparır.

Klassik iqtisadiyyat və iqtisadi sosiologiya kontekstində mənəvi dəyərlərin iqtisadi fəaliyyətə təsiri ilə bağlı tədqiqatların təhlili

Qədim və orta əsrlərdə iqtisadi fəaliyyət təkcə maddi məqsədlərlə deyil, eyni zamanda mənəvi, dini və fəlsəfi dəyərlərlə sıx şəkildə əlaqələndirilirdi. Qədim Şərqdə (Çin, Hindistan, Mesopotamiya) iqtisadi münasibətlər əxlaqi və dini normalarla tənzimlənir, rifah sosial ədalət və Tanrıya xidmət kimi ali məqsədlərlə əsaslandırılırdı. Qədim Qərbdə isə (Yunan və Roma) fəlsəfi düşüncələr – Platon, Aristotel, Sokrat – sərvət, ədalət və mənəviyyat arasındakı tarazlığa diqqət yetirirdilər. Orta əsrlərdə İslam düşüncəsi iqtisadi fəaliyyəti həm dini, həm də sosial məsuliyyət çərçivəsində dəyərləndirirdi. Zəkat, haqq və ədalət kimi anlayışlar iqtisadi münasibətlərə mənəvi əsas qazandırırdı. [6, s.30-35] Eyni zamanda Avropada xristian təlimləri – xüsusilə Avqustin və

Foma Akvinski – ticarətə və iqtisadi davranışa etik məhdudiyyətlər qoyaraq mənfəətpərəstliyi tənqid edirdilər. [3] Mərkəzi Asiyanın intellektual yüksəlişi dövründə Nizami, Tusi və İbn Xaldun kimi mütəfəkkirlər iqtisadi və sosial sabitliyin əxlaqi əsaslarını irəli sürmüş, insan fəaliyyətində mənəvi məqsədin önəmini vurğulamışlar.

Adam Smitin 1776-cı ildə yazdığı “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” əsərindən sonra mənəvi dəyərlərin iqtisadi fəaliyyətə təsirinə dair tədqiqatlar zəifləməyə başladı və iqtisad elmi uzun müddət bu amilləri nəzərə almadan inkişaf etdi. Halbuki Smit yalnız iqtisadçı deyil, eyni zamanda əxlaq filosofu idi və daha əvvəl yazdığı “Əxlaqi hisslər nəzəriyyəsi” (1759-cu il) əsərində insanın sadəcə şəxsi mənfəət güdmədiyini, simpatiya, ədalət və sosial duyğularla hərəkət etdiyini göstərmişdi [11, s.165–166]. Lakin onun ideyaları zamanla dar çərçivədə şərh edilərək “görünməz əl” və “homo economicus” modeli ilə sadələşdirildi və mənəvi aspektlər arxa plana keçdi [4, s.101–102]. Smitə görə insanın davranışı yalnız fərdi niyyətlərlə deyil, cəmiyyətin dəyərləri və başqalarının reaksiyaları ilə də formalaşır; bu isə onun daxilində həm qərar verən, həm də davranışı ictimai prizma ilə dəyərləndirən iki “mən”in mövcudluğunu zəruri edir [11, s.166–169]. Nəticə etibarilə, Smit insanı rasionallıqla yanaşı, mənəvi və sosial təsirlərə açıq kompleks ictimai subyekt kimi təqdim etmiş və iqtisadi qərarların əxlaqi kontekstdə dəyərləndirilməsinin vacibliyini vurğulamışdır.

XIX əsr boyunca, xüsusilə sənaye cəmiyyətinin inkişafı və iqtisadi modelləşdirmə ehtiyaclarının artması ilə bu kompleks yanaşmadan uzaqlaşıldı. Onun yerinə Smitin insan modelinin yalnız bir hissəsi — “iqtisadi insan” (homo economicus) modeli ön plana çıxdı və bu, sonrakı dövrdə formalaşan iqtisadi nəzəriyyələrə ciddi təsir göstərdi. Məsələn, Ceremi Bentam bazar iqtisadiyyatında insanı “səmərəli hedonist” kimi təqdim edərək onun bütün qərarlarını zövq və əzab balansına, yəni utilitar faydaya əsaslandırırdı. Marjinalist iqtisadçılar isə qərarların marjinal fayda və xərc üzərində qurulduğunu irəli sürərək insanı maksimum fayda əldə etməyə və minimum itki verməyə çalışan tam rasionallıq kimi modelləşdirdilər [4, s.103–104]. Bu yanaşmaların ortaq cəhəti ondadır ki, onlar insan davranışlarını yalnız rasionallıq seçimi və fərdi mənfəət prizmasından izah edir, Smitin əvvəlki əsərində vurğuladığı mənəvi, sosial və emosional motivasiyalara isə yer ayırmırdılar.

Smitin fikirlərinin təhrifi ilə iqtisadi düşüncədə “iqtisadi insan” modeli üstünlük qazansa da, zamanla bu yanaşmaya qarşı alternativ nəzəriyyələr də formalaşmağa başlayırdı. Bu alternativlərdən biri 19-cu əsrdə Almaniyada formalaşan Alman tarixi məktəbi idi. Bu məktəb fərdi deyil, xalqı – milli və tarixi şəraitdə formalaşmış birliyi – iqtisadi subyekt kimi qəbul edirdi. Onların yanaşmasında yalnız mənfəət deyil, həm də əməyə sadıqlıq və kollektiv maraqlar iqtisadi motivasiya hesab olunurdu. Alman tarixi məktəbi klassik iqtisadiyyatın riyazi modellər və ümumiləşdirilmiş prinsiplərlə hər şeyi izah etməyə çalışan universal yanaşmasına qarşı çıxaraq, iqtisadi proseslərin tarixi və sosial kontekstdə dəyərləndirilməsini müdafiə edirdi. Cədvəl 1-də bu iki iqtisadi yanaşma arasında əsas fərqləri əks etdirən müqayisə təqdim olunur.

Cədvəl 1

Klassik iqtisadiyyat və Alman tarixi məktəbi arasındakı əsas fərqlər

Əsas fərqlər	Klassik iqtisadiyyatın yanaşması	Alman tarixi məktəbinin yanaşması
Hədəf	İqtisadiyyatı riyazi düsturlar və universal qanunlarla izah etmək.	İqtisadiyyatı tarixi, sosial və mədəni kontekstdə izah etmək.
İnsan davranışı	İnsanlar hər zaman şəxsi mənfəət və ağıllı əsasında rasionallıq qərarlar verir və bu bazar harmoniyasına səbəb olur.	İnsanlar təkcə rasionallıq deyil, eyni zamanda duyğu, əxlaq və cəmiyyətin təsiri ilə emosional qərarlar da verirlər.
Ümumi qaydalara münasibət	Universal iqtisadi qanunlar bütün ölkələr üçün keçərlidir.	Qayda-qanunlar iqtisadiyyat üçün kifayət deyil; hər ölkənin öz reallığı var.

Əsas fərqlər	Klassik iqtisadiyyatın yanaşması	Alman tarixi məktəbinin yanaşması
İqtisadi analiz yanaşması	Riyazi modellər və abstrakt qanunlara əsaslanır.	Riyazi modellərə deyil, konkret tarixi faktara, statistika və müşahidəyə əsaslanır.
Metodologiya	Deduktiv metod: Əvvəl nəzəriyyə qurulur, sonra faktlara tətbiq edilir.	İnduktiv metod: Əvvəl faktlar müşahidə olunur, sonra ümumi nəticələr çıxarılır.
Modelin uyğunluğu	Eyni model bütün ölkələr üçün keçərlidir.	Bir ölkədə işləyən model digərində işləməyə bilər.

Mənbə: [9, s.516–517].

Alman tarixi məktəbi köhnə və yeni nəsillərlə iki yerə bölünürdü. Vilhelm Roşer, Bruno Hildebrand və Karl Knis köhnə nəsillərin əsas nümayəndələrindən idi. V.Roşer iqtisadiyyatı etik və siyasi hadisələrlə birləşdirərək izah etməyə, B.Hildebrand isə müxtəlif xalqların iqtisadi inkişaf yollarını müqayisə edərək ümumi qanunauyğunluqlar tapmağa çalışırdı. K.Knis isə “Qanunlar yoxdur, oxşarlıqlar var” deyərək hər xalqın iqtisadi inkişafının öz cığırını ilə getdiyini vurğulayırdı. Gənc nəsillərin nümayəndələri arasında isə Qustav Şmoller sosial problemlərin həllində dövlətin aktiv rolunu müdafiə edirdi, onun təşəbbüsü ilə Almaniyada ilk sosial müdafiə qanunları qəbul olunmuşdu. Albert Şeffle, Luyo Brentano, Adolf Vaqner, Karl Büşer və Verner Zombart kimi iqtisadçılar da istehsal, istehlak, dövlət maliyyəsi və kapitalizmin tarixi kimi sahələrə diqqət yetirərək mühüm töhfələr vermişdilər [9, s.516–518]. Beləliklə, Alman tarixi məktəbi iqtisadiyyatı yalnız rəqəmlərlə deyil, insanların yaşadığı həyatın içindən, tarixi və sosial reallıqlara əsaslanaraq anlamağa çalışan ilk yanaşma olaraq, nəzəri bilik yaratmaqla yanaşı, əhəlinin rifahına yönəlmiş iqtisadi siyasətlərin hazırlanmasına da xüsusi diqqət yetirirdi.

Alman tarixi məktəbi, əsasən, Almaniyada məşhur olsa da, təsirləri digər ölkələrdə də hissə olunmuşdur. Fransada bu məktəb sosiologiya və sosial tarix elmlərinin inkişafına səbəb olmuş, Amerikada isə institusional iqtisadiyyatın formalaşmasına yol açmışdır [9, s.518]. Ən mühüm məqamlardan biri də budur ki, Alman tarixi məktəbinin ideyaları sonralar ayrıca bir tədqiqat sahəsi kimi formalaşan İqtisadi sosiologiya tərəfindən davam etdirilmişdir. İqtisadi sosiologiya termini ilk dəfə 1879-cu ildə Uilyam Stenli Cevons tərəfindən istifadə olunmuş, ancaq sonradan E.Dürkheyim və M.Veber kimi sosioloqlar tərəfindən məşhurlaşmışdır. İqtisadi sosiologiya *məhdud resursların istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı kimi iqtisadi hadisələr ilə bağlı fəaliyyətlərin sosiologiyasının anlayış və modelləri ilə izah edilməsi* kimi təqdim edilirdi. İqtisadi sosiologiyanın əsas nəzəri yanaşmalarından biri iqtisadi maraqların təhlilinin sosial münasibətlərin struktur və dinamikası ilə əlaqəli şəkildə aparılmasını tələb edir. Çünki iqtisadi davranış təkcə maddi maraqlarla yox, həm də sosial münasibətlər və dəyərlərlə formalaşır [10, s.7].

Klassik iqtisadi sosiologiya dövrü 1890–1920-ci illəri əhatə edir və bu mərhələnin əsas nümayəndələri Karl Marks, Maks Veber, Emil Dürkheyim və Georg Zimmeldir. Karl Marks iqtisadi sosiologiyanın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Onun fikirlərinin mərkəzində əmək və istehsalat münasibətləri dayanır; o, maddi maraqların və sinfi mübarizənin cəmiyyətin quruluşunu müəyyən etdiyini irəli sürmüşdür. Bu yanaşma cəmiyyətin digər mədəni və sosial qatlarını nəzərə almadığı üçün tənqid olunmuşdur [20, s.7]. Lakin Marks “*Kapital*” əsərinə hazırlıq olaraq yazdığı “*Əsas Eskiçilər: Siyasi iqtisadın tənqidinin əsasları*” əsərində müxtəlif istehsal modellərinin mədəni əsaslara söykəndiyini vurğulamışdır. O, Asiya, Roma və Alman modeli arasında fərqləri müqayisə edərək göstərmişdir ki, iqtisadi strukturlar yalnız maddi və hüquqi deyil, həm də dini, hüquq ənənələri və mədəni dəyərlərlə formalaşır. Asiya modelində kollektiv əmək və dövlət mülkiyyəti, Roma modelində fərdi mülkiyyət və hüquqi rəşonalizm, Almaniya modelində isə icmaçılıq və adətə əsaslanan hüquq sistemi ön plandadır [7, s.397–405]. Bu da göstərir ki, Marksın yanaşması mədəni faktorları da nəzərə alan daha kompleks bir iqtisadi izah formalaşdırmağa yönəlmişdir.

Alman sosioloqu və iqtisadçısı Maks Veber iqtisadi sosiologiyanın klassiklərindən olub, müasir kapitalizmin yaranışını dini, mədəni və iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsiri ilə izah etmişdir [10, s.9]. “Protestant etikasından və kapitalizmin ruhu” əsərində o, protestantlıq, xüsusilə kalvinizmin asketik təsirinin kapitalist ruhun formalaşmasında əsas rol oynadığını göstərir [13, s.91–142]. Veberə görə, kapitalizm yalnız iqtisadi səbəblərlə deyil, həm də dini-mənəvi dəyərlərlə izah olunur; protestant etikasından insanı zəhmətə, sərvəti isə sərmayəyə yönəltməyə təşviq edir, bu da kapital yığılmasını və səmərəli iqtisadi fəaliyyəti dəstəkləyir [25, s.7–19]. Lakin kapitalizmin tam inkişafı üçün hüquqi rasionallıq, müqavilə azadlığı və sosial struktur kimi digər amillər də vacibdir. Nəticədə, kapitalizmin yaranması dini motivasiyanın iqtisadi və hüquqi elementlərlə sintezi sayəsində mümkün olmuşdur.

Verner Zombart “Yəhudilər və Müasir Kapitalizm” əsərində yəhudi xalqının müasir kapitalizmin yaranmasında həm iqtisadi, həm intellektual və mənəvi təsirini vurğulayır [12]. O, yəhudilərin dövlətsiz və gettolarda məcburi təcrid şəraitində transsərhəd ticarət və kredit sistemlərində üstün mövqə tutduğunu, geniş ailə və icma şəbəkələrinin kapital axınını təmin etdiyini qeyd edir. Zombarta görə, yəhudi dini və hüquq sistemi kapitalist davranışa uyğun gəlir; Talmud ənənəsi rasionallıq və hesablama bacarıqlarını inkişaf etdirərək kapitalizmin tələb etdiyi planlı və analitik düşüncə ilə üst-üstə düşür [12, s.133–190]. Yəhudilərin ticarətdə çeviklik, peşə dəyişikliklərinə açıq olmaq və yeni metodlara uyğunlaşmaq qabiliyyəti onların iqtisadi sistemlərdə çevik və effektiv olmalarını təmin etmişdir. Zombart iqtisadi sistemlərin yalnız texniki deyil, həm də mənəvi və psixoloji əsaslara söykəndiyini göstərir; yəhudi dini qazanc, əmək və biliyi müqəddəs sayaraq daxili motivasiyanı formalaşdırır və bu, kapitalizmin ruhu ilə – rasionallıq, planlılıq və şəxsi məsuliyyətlə – tam uyğunluq təşkil edir. Nəticədə, bu dini-fəlsəfi uyğunluq müasir kapitalizmin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Klassik iqtisadi sosiologiyanın digər nümayəndələri olan Emil Dürkheyim və Georg Zimmel isə iqtisadiyyat və cəmiyyət arasındakı əlaqəni fərqli baxış bucaqlarından izah ediblər. E. Dürkheyim iqtisadi sosiologiyanın inkişafına böyük töhfələr vermiş və iqtisadi qurumların sosial strukturla necə əlaqəli olduğunu vurğulamışdır. O, iş bölgüsünün yalnız iqtisadi bir fenomen olmadığını, həm də sosial əlaqələrin və həmrəyliyin qurulmasında mühüm rol oynadığını izah edib. Dürkheyimə görə, iqtisadi fəaliyyət sosial və əxlaqi tənzimləmələr əsasında idarə olunmalıdır, çünki yalnız şəxsi maraqlara dayanan bir cəmiyyət “anomiyaya”ya, yəni sosial nizamsızlığa səbəb ola bilər. G.Zimmel isə iqtisadi fenomenləri daha geniş sosial çərçivədə dəyərləndirir və maraqların sosial əlaqələr vasitəsilə ortaya çıxdığını bildirir. O, etimadın iqtisadi əməliyyatlarda mühüm rol oynadığını vurğulayır. Həm Dürkheyim, həm də Zimmel iqtisadi fəaliyyətin sosial və mənəvi çərçivədə daha dərinəndən dərk olunmasına töhfə verməyə çalışmışlar [10, s.10–11].

1920–1980-ci illər arasında klassik iqtisadi sosiologiya zəifləsə də, bu sahədə müəyyən davamlılıq müşahidə olunurdu. Cozef Şumpeter, Karl Polanyi və Talkott Parsons kimi düşüncülər iqtisadiyyatla cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı təsiri təhlil etməyə davam edirdilər. Onlar ABŞ-da fəaliyyət göstərənlər də, intellektual kökləri Avropa sosial düşüncəsinə bağlı idi [10, s.12]. Şumpeter kapitalizmdə yeniliyin rolunu vurğulayaraq “yaradıcı yıxım” anlayışını irəli sürmüş və sahibkarlığı iqtisadi dinamikanın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi təqdim etmişdir. Polanyi isə iqtisadiyyatın cəmiyyətə “əlavə olunmuş” sosial sistem olduğunu, bazarın cəmiyyətə hakim olmasının isə dağıdıcı nəticələr doğurduğunu bildirmişdir. Parsons isə iqtisadi və sosial sistemlərin bir-birini tamamladığını, sosial nizamın yalnız maraqlarla deyil, həm də norma və dəyərlərlə qurulduğunu irəli sürmüşdür [10, s.12–14]. Beləliklə, bu müəlliflər iqtisadi fəaliyyətin sosial münasibətlərdən ayrı düşünülməsinin mümkün olmadığını nəzəri və praktik səviyyədə əsaslandırmışlar.

XX əsrin əvvəllərində isə Torsteyn Veblen, Uesli Mitçell və Con R. Kommonsun rəhbərlik etdiyi Amerika institusionalist məktəbi iqtisadi nəzəriyyələri təkcə mexaniki modellərlə deyil, sosial, hüquqi və təkamül əsaslı yanaşmalarla izah etməyə çalışan alternativ kimi ortaya çıxmışdır. T.Veblen iqtisadi institutların tarixi təkamülünü və insan davranışlarını sosial çərçivədə analiz etmiş, ancaq öz nəzəriyyələrinin empirik test metodlarını qeyri-müəyyən buraxmışdır. U. Mitçell

iqtisadi tədqiqatlarda statistik müşahidəyə üstünlük verərək, “ölçmə nəzəriyyə olmadan da mümkündür” prinsipini müdafiə etmiş və iqtisadi məlumatların sisteməlik toplanmasına önəm vermişdir. C.R.Kommons isə iqtisadi analizə hüquqi yanaşmanı gətirərək, institutların “işləyən qaydalar” və “əməliyyatlar” vasitəsilə iqtisadi davranışı necə formalaşdırdığını izah etməyə çalışmışdır [2, s.708–711]. Mark Blauqa görə, institusionalist iqtisadçılar hərçənd ortodoks iqtisadiyyata qarşı tam formalaşmış bir nəzəri sistem yarada bilməsələr də, onların iqtisadi davranışı sosioloji və institusional amillərlə izah etməyə çalışmaları mühüm metodoloji töhfə hesab olunur. Bu yanaşma iqtisadi analizə sosial və hüquqi konteksti daxil etməklə ortodoks yanaşmalara qarşı əhəmiyyətli intellektual müqavimət yaratmışdır. Lakin dəyər-fakt ayırımı və obyektivlik kimi məsələlərdəki qeyri-müəyyənlik bu istiqamətin elmi gücünü zəiflətməmişdir [2, s.706–708].

XX əsrin önəmli iqtisadçılarından Con Meynard Keyns iqtisadi qərarların yalnız rəasional analizlə deyil, həm də insan psixologiyası və gələcəyin qeyri-müəyyənliyi ilə bağlı olduğunu vurğulayırdı [5, s.135–147]. O, sərmayə və istehlak qərarlarının sosial-psixoloji amillərdən, riskə münasibət və emosional vəziyyətlərdən təsirləndiyini qeyd edirdi. Bazarda qiymətlər sosial və psixoloji faktorlarla formalaşdığından sərmayə qərarları qeyri-müəyyən olur; yüksək faiz dərəcələri borcu bahalaşdıraraq sərmayənin azalmasına, bununla da iqtisadi fəaliyyətin və gəlirin zəifləməsinə səbəb olur. Nəticədə, iqtisadiyyatın ümumi tələbi azalır və insanların psixoloji gözləntiləri iqtisadi davranışın daha qeyri-müəyyən olmasına təsir göstərir [5, s.147–165].

Amerika institusionalistləri (Torsteyn Veblen, Uesli Mitçell, Con R. Kommons) və həmçinin Con Meynard Keyns iqtisadi sosiologiyanın qurucu düşüncüləri hesab olunmasa da, iqtisadi sosiologiya sonradan onlardan geniş şəkildə bəhrələnmişdir. Onların nəzəriyyə və yanaşmaları iqtisadi sosiologiyanın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmiş və ənənəvi iqtisadiyyatla iqtisadi sosiologiya arasında nəzəri və metodoloji körpülərin yaranmasına zəmin yaratmışdır. Buna görə də, ənənəvi iqtisadiyyatla iqtisadi sosiologiyanın fərqlərini vurğulayan Cədvəl 2-də onların fikirləri də ümumiləşdirməyə daxil edilmişdir.

Cədvəl 2

Ənənəvi iqtisadiyyat və iqtisadi sosiologiya arasındakı əsas fərqlər

Müqayisə amili	Ənənəvi iqtisadiyyat	İqtisadi sosiologiya
İqtisadi fəaliyyətin subyekti	Bir-birindən aslı olmayan, müstəqil qərar verən rəasional fərdlər.	Sosial şəkildə formalaşmış, qruplar və strukturlar ilə qarşılıqlı təsirdə olan rəasional və emosional fərdlər.
Rəasional davranış	Resurslardan səmərəli istifadə edərək faydanın maksimallaşdırılması.	Rəasionallıq geniş sosial kontekstdə, məsələn, dini və mədəni dəyərlərlə izah edilir.
İqtisadi davranışın məhdudlaşdırılması	Fərdin qərarları fərdi istəklər və məhdud resurslarla formalaşır.	Fərdin qərarlarına sosial, psixoloji, mədəni və struktur amilləri də təsiri edir.
İqtisadiyyatın cəmiyyətlə əlaqəsi	İqtisadiyyat cəmiyyətin digər hissələrindən ayrıdır.	İqtisadiyyat cəmiyyətin bir parçasıdır və sosial, mədəni və institusional amillərdən təsirlənir.
İstifadə edilən modellər və məlumat bazaları	Proqnozlaşdırma fokuslandığı üçün riyazi modellərdən istifadə edir və iqtisadi proseslərdən əldə edilən	Cəmiyyətin sosial quruluşlarını dərk etmək üçün ətraflı empirik müşahidə və kontekstual təsvirlərə önəm verir, həmçinin tarixi və müqayisəli yanaşmalara əsaslanırlar

Müqayisə amili	Ənənəvi iqtisadiyyat məlumatlarına əsaslanırlar.	İqtisadi sosiologiya
----------------	--	----------------------

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Yuxarıda adı çəkilən müəlliflərin vurğuladığı əsas məqam budur ki, iqtisadi davranışlar yalnız fərdi maraq və “təbii” instinktlərlə izah oluna bilməz. İstehlak, sərmayə və qazancla bağlı qərarlar fərqlərin mənsub olduqları cəmiyyətin dəyərləri və mədəni təsəvvürləri ilə formalaşır. Beləliklə, “obyektiv” hesab edilən səmərəlilik, rəşional seçim və qiymət kimi anlayışlar əslində tarixi və ideoloji çərçivələrin məhsuludur. XX əsrin 80-ci illərinə qədər bu yanaşmalar əsasən alternativ məktəblərdə inkişaf etdirilmiş, lakin ana axım iqtisadiyyatda qəbul olunmamışdır. Bu dövrdə iqtisadçılar təsviri yanaşmalara qarşı çıxır, proqnozlaşdırmanı önə çəkir, sosioloqlar isə sosial hadisələrin incə təhlilini əsaslandırırıdılar. İqtisadçılar sosioloqları empirikliyi zəif “post faktum” şərhlərə görə, sosioloqlar isə iqtisadçıları abstrakt modellərə görə tənqid edirdilər. Bu fərqliliklər hər iki sahənin peşə mədəniyyətinə çevrilmişdi. Lakin XX əsrin sonlarından etibarən iqtisadçılar mədəniyyət və empirik materiala, sosioloqlar isə modelləşdirmə və oyun nəzəriyyəsinə maraq göstərməyə başladılar [10, s.6]. Beləliklə, iqtisadi davranışların mədəni və sosial kontekstə bağlılığı geniş şəkildə qəbul olundu.

Ümumiləşdirmə və nəticə

Mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri ilə bağlı retrospektiv yanaşma tətbiq edilərək aparılan bu tədqiqat mövzusunun tarixi inkişafını aşağıdakı 5 əsas mərhələyə ayırmağa imkan verir.

Sxem 1. Mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri ilə bağlı tədqiqatların tarixi inkişaf mərhələləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu mərhələlərin izahı üçün Daniel Bellin [1] “cəmiyyətlərin inkişafı konsepsiyası” faydalı çərçivə yaradır. Daniel Bellin cəmiyyətin inkişafı barədə konsepsiyası üç mərhələdən ibarətdir: *aqrar dövr*, *sənaye dövrü* və *post-sənaye dövrü*. Bu mərhələlər mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri ilə bağlı tədqiqatların beş mərhələsi ilə nisbətən paralel şəkildə inkişaf etmişdir.

Birinci mərhələ — *sənayedən əvvəlki aqrar dövrdə* (Bellin “təbiətə qarşı oyun” mərhələsi) insanlar təbiətdənə tam asılı vəziyyətdə yaşayırdılar. Dini inanclar, əxlaqi normalar və adət-ənənələr iqtisadi davranışları formalaşdırır, fərdi təşəbbüs və sərvət toplamaq mənəvi cəhətdən qəbul edilməz sayılırdı. Bu dövr tədqiqat tarixində mənəvi dəyərlərin iqtisadi davranışda əsas rol oynadığı ilk mərhələdir.

İkinci mərhələ — *sənaye cəmiyyətinin yüksəlişi ilə* (Bellin “uydurma təbiətə qarşı oyun” mərhələsi) *klassik iqtisadın* təsiri artdı. İnsan “rəşional, maraq güdən” varlıq kimi modelləşdirildi,

mənəviyyat isə iqtisadi analizdən çıxarıldı. Tədqiqatların bu mərhələsində etik dəyərlər elmi modellərdən uzaqlaşdırılır.

Üçüncü mərhələ — XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində (1890-1920-ci illər) *klassik iqtisadi sosiologiyanın* (Weber, Sombart) formalaşması ilə mənəvi dəyərlərin yenidən nəzərə alınması baş verir.

Dördüncü mərhələ — 1920–1980-ci illər arasında mədəniyyətin qeyri-müəyyənliyi və ölçülə bilməməsi səbəbilə elmi modellərə daxil edilmir. Kapitalizmin və rasionallığın yüksəlişi etik və sosial dəyərləri “təhlükəli” və “əlavə” hesab edir.

Beşinci mərhələ — XX əsrin sonlarından etibarən baş verir və *Bellin post-sənaye cəmiyyəti mərhələsi* ilə üst-üstə düşür. Bu dövrdə iqtisadiyyat informasiya, bilik və insan kapitalı üzərində qurulur. İqtisadiyyatın “sosiallaşması” ilə sosial kapital, etimad və mədəni dəyərlər iqtisadi performansın əsas göstəricilərindən biri kimi qəbul edilir. İqtisadi qərarların yalnız fərdi maraqlarla deyil, mədəni və sosial kontekstlə formalaşdığı fikri həm sosioloqlar, həm də iqtisadçılar tərəfindən qəbul olunur.

Nəticə olaraq qeyd olunmalıdır ki, retrospektiv yanaşma əsasında aparılan bu tədqiqat göstərir ki, iqtisadiyyatla mənəviyyat arasındakı əlaqə zamanla forma dəyişsə də, heç vaxt tamamilə aradan qalxmayıb. Tarixin erkən mərhələlərində bu əlaqə açıq və mərkəzi rol oynamış, insanlar iqtisadi qərarlarını əxlaqi və dini prinsiplərə əsaslanaraq vermişlər. Klassik iqtisad dövründə isə mənəvi amillər tədricən elmi təhlillərdən uzaqlaşdırılmış və insan davranışı daha çox rasionallıq və fərdi maraqlara əsaslanaraq modelləşdirilmişdir. Lakin XX əsrin sonlarından etibarən post-sənaye cəmiyyətinə keçid və iqtisadi strukturların dəyişməsi nəticəsində qeyri-maddi resurslar – xüsusilə insan kapitalı (təhsil, bacarıq, sağlamlıq) və sosial kapital (etimad, şəbəkələr, qarşılıqlı əməkdaşlıq) – iqtisadi inkişafın əsas determinantlarına çevrilmişdir. Bu dəyişiklik iqtisadi davranışların təkcə fərdi maraq və maddi stimül əsasında formalaşmadığını, əksinə, sosial və mədəni kontekstlə sıx bağlı olduğunu göstərmişdir. Beləliklə, mənəvi və mədəni amillərin iqtisadi proseslərdəki rolu müasir dövrdə yalnız nəzəri səviyyədə deyil, eyni zamanda empirik tədqiqatlar, ekonometrik modellər və interdisiplinar yanaşmalar vasitəsilə daha balanslı şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Bell D. (1999). *The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
2. Blaug M. (1985). *Economic Theory in Retrospect* (4th ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
3. Hacızadə E.M. (2006). *Sosiallaşan iqtisadiyyat*. Bakı: “Elm”
4. Juravlyova, Q. P. (Red.). (2010). *İqtisadi nəzəriyyə. Mikroiqtisadiyyat: 1, 2* (4-cü nəşr, yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş). Moskva: Daşkov və Ko Nəşriyyat-Ticarət Korporasiyası.
5. Keynes J. M. (1936). *The General Theory Of Employment, Interest And Money*. London: Macmillan and Co., Ltd.
6. Kərimov E., Osmanov B. (2010). *İqtisadi nəzəriyyə*. Bakı: “Vətən” nəşriyyatı.
7. Marx K. (1973). *Grundrisse: Foundations of the critique of political economy* (M. Nicolaus, Trans.). London: Penguin Books.
8. Özbuğday, F. C. (2019). *Kültür və ekonomik başarı*. Munich Personal RePEc Archive. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/96734/>
9. Schinzinger F. (1987). German Historical School. In J. Eatwell, M. Milgate, & P. Newman (Eds.), *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Vol. 2, London: Palgrave Macmillan.
10. Smelser, N. J., & Swedberg, R. (Eds.). (2005). *The handbook of economic sociology* (2nd ed.). Princeton, NJ: Princeton University Press; New York, NY: Russell Sage Foundation.
11. Smith A. (2018). *Ahlaki Duygular Kuramı* (Çev. D. Kızılay). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
12. Sombart W. (2001). *The Jews and Modern Capitalism* (M. Epstein, Trans.). Kitchener, Ontario: Batoche Books.

13. Weber M. (2022). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü* (M. Köktürk, Trans.). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

THE ROLE OF MORAL VALUES IN ECONOMIC THEORIES: A HISTORICAL-RETROSPECTIVE APPROACH

A.R.Ashirli

Ph.D. Student

Institute of Economy of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

Abstract: *The main aim of this article is to justify, through a retrospective approach, the necessity of analyzing economic development not only through material and mathematical indicators but also within the context of social, cultural, and moral factors. While moral values were once excluded from economic theories, they have now become an integral part of economic behavior and decision-making. The article argues that scientific knowledge and economic theories are shaped not only by individual efforts but also by the socio-economic structures and institutional contexts of their time. Therefore, by examining the moral and cultural frameworks that shape economic thinking, it becomes possible to understand how and why these elements were historically excluded from theory. Furthermore, through a broad intellectual-historical perspective, the article offers a new conceptual framework that reduces subjectivity in this field and allows for a scientifically grounded assessment of the relationship between moral values and economic development.*

Keywords: *moral values, cultural factors, morality, social influences, economic theories, economic development*

МЕСТО МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕОРИЯХ: ИСТОРИКО-РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ПОДХОД

А.Р.Аширлы

диссертант

Институт экономики Министерства науки и образования Азербайджанской Республики

Резюме: *Основная цель данной статьи — обосновать необходимость анализа экономического развития не только на основе материальных и математических показателей, но и в контексте социальных, культурных и нравственных факторов, используя ретроспективный подход. Если ранее нравственные ценности оставались вне рамок экономических теорий, то в современную эпоху они стали неотъемлемой частью экономического поведения и принятия решений. В статье утверждается, что научные знания и экономические теории формируются не только индивидуальными усилиями, но и под влиянием социально-экономических структур и институциональной среды своего времени. Поэтому рассмотрение нравственных и культурных рамок, формирующих экономическое мышление, позволяет понять причины исторического исключения этих элементов из теорий. Кроме того, статья, опираясь на широкий взгляд интеллектуальной истории, предлагает новую концептуальную модель, уменьшающую субъективность в данной области и обеспечивающую научно обоснованную оценку связи между нравственными ценностями и экономическим развитием.*

Ключевые слова: *моральные ценности, культурные факторы, мораль, социальные влияния, экономические теории, экономическое развитие*

Elmi redaktor: i.e.d., prof. E.Sadiqov

Çapa təqdim edən redaktor: i.f.d., dos. N.Qədimli

Daxil olub: 13.09.2025

Çapa qəbul edilib: 20.09.2025